

UDK 930.85(497.16)
Pregledni rad

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera
mnikcevi@ffos.hr

JEDINSTVO PROSTORA I DUHOVNOGA ZAVIČAJA CRNE GORE I BOKE KOTORSKE*

U ovome radu autor ukazuje na vjekovnu povezanost prostora Boke Kotorske i njenoga zaleđa. Crna Gora i njeno primorje istorijski su povezani neraskidivim nitima. Autor ocrtava istorijske, sociološke, kulturne, jezičke i etničke osobine tih veza, apostrofirajući povijesno jedinstvo prostora Crne Gore i Boke Kotorske. U tekstu je dat pregled razvoja kulture, umjetnosti i osobito književnosti Boke Kotorske u periodima humanizma i renesanse te baroka i prosvjetiteljstva.

Ključne riječi: *Boka Kotorska, crnogorska književnost, istorija književnosti, humanizam, renesansa, barok, prosvjetiteljstvo*

U istorijskoj nauci odavno je poznato da je područje Boke Kotorske sve do XV vijeka bilo u sastavu, prvo srednjovjekovne Duklje, odnosno od ranog XI vijeka Zete. Na toj teritoriji će kasnije, u oblastima jugozapadno od rijeke Morače i Zete, izrasti današnja Crna Gora. Ekspanzivnim prodorima Otomanskog carstva (Turaka) i Mlečana veći dio južnoslovenskih zemalja, pa samim tim i Crnogorsko primorje i dio klasične Crne Gore, padaju pod tuđinsku, mletačku i tursku vlast. Iako su se prvi crnogorski samostalni vladari, Balšići i Crnojevići, u grčevitim sukobima odupirali okupatorskim nasrtajima, oni su u neravnopravnoj borbi, raznim načinima: prevarama, političkim smicalicama, zatvorskim kaznama, mučenjima, fizičkim torturama i ubistvima, onemogućavani da se održe *na vječnoj poharici*, kako reče Stefan M. Ljubiša.

Poslije nestanka države Crnojevića, Crnogorsko primorje će postepeno sasvim pasti pod mletačku i tursku vlast. Mlečani su nastojali takođe raznim neprijateljskim mjerama, političkim i drugim, privrednim, sredstvima, da Primorje izoluju od njegovoga prirodnog, crnogorskog zaleđa, pa su najčešće

* Ovaj rad odlomak je iz rukopisa Istorije crnogorske književnosti od sredine XIX vijeka do 1918. godine.

ograničavali i zabranjivali trgovinu s Crnom Gorom i kontakte s njezinim stanovnicima. U najtežim ratnim trenucima, ekonomskim krizama, zabranjivali su Primorcima da svojim sunarodnicima pomažu u oružanim borbama, da im prodaju ribu, so i druge primorske artikle, da nabavljaju od njih raznovrsne stočne proizvode i poljoprivrednu robu. No, uprkos takvim ograničenjima i zabranama, veze između slobodnoga dijela klasične Crne Gore i Primorja, kao i onih krajeva koji su se nalazili pod Turcima u severnome dijelu, uz granicu Bosne i Srbije (Pljevlja, Bijelo Polje, Sandžak, Plav i Gusinje), nijesu nikada prestajale. Upravo, usljed zajedničkih potreba i interesa, tokom dugoga vremena, među njima se razvila čvrsta uzajamnost, međusobna povezanost, upućenost jednih na druge. Ukratko, formiralo se jedinstvo u otporu protiv zajedničkog mletačkog i turskog neprijatelja. To jedinstvo dostići će najveći zamah u periodu vladavine crnogorskih vladika iz raznih plemena i naročito vladika iz porodice Petrovića u XVIII i XIX vijeku. U tome periodu, pored toga što su neznatno održavani privredni i samo donekle prosvjetno-kulturni i drugi kontakti, nastojalo se da se kontinuirano očuva uticaj posredstvom duhovne jurisdikcije cetinjskih mitropolita, osobito među pravoslavnim vjernicima i to u onim krajevima u kojima su ranije upravljali Balšići i Crnojevići, tj. na područjima koja su „pripadala“ Turskoj i Mletačkoj Republici, odnosno docnije drugim brojnim osvajačima (Astrougarskoj, Austriji, Francuskoj, Rusiji i slično).¹

Crna Gora i njezino Primorje bili su upućeni na međusobne kontakte ne samo putem trgovačkih i drugih vidova privredne i prosvjetno-kulturne saradnje, nego i na bazi mnogo dubljih, zakonitijih i suptilnijih niti, što će reći da su neposredno sušedstvo, rodbinski i kulturno-prosvjetni kontakti, bili jedan od važnih faktora njihova duhovnog zbližavanja i međusobnog povezivanja. Stanovništvo naznačenih krajeva, i pored dugotrajnoga tuđinskog prisustva, nasilne razjedinjenosti, asimilatorskih težnji neprijatelja, nije nikada napuštilo svoje prirodne socio-etničke veze s crnogorskim narodom. Naprotiv, građanstvo u Crnogorskom primorju, koje je bilo ekonomski dobro razvijeno, kroz čitavo vrijeme prisustva tuđinske vlasti, bilo je snažan oslonac Crnogorcima, a i samo je, kao što ćemo nadalje preko književnoistorijskih fakata pokazati, zajedno s njim učestvovalo u oslobodilačkim borbama i uzajamnim zbližavanjima. Taj nukleus zajedništva je Crnogorcima, tokom nekoliko vjekova, značio jedini „prozor u svijet“. Sa svih strana stiješnjeni neprijateljima, teško dostižni u svojim klancima i planinama, Crnogorci su preko Primorja jedino mogli održavati političke, trgovačke, kulturne i druge duhovne kontakte s da-

¹ Vuk Karadžić izričito kaže: „Oni su (crnogorske vladike – M. N.) do našijeh dana upravljali duhovnijem poslovima u Primorju od Dubrovačke oblasti do turske granice. Skoro sve danas žive tamošnje popove rukopoložio je (...) vladika Crnogorski Petar I. i do 1808. Godine on je rukopolagao popove i iz Dalmacije“ (Vuk Karadžić, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, Srpska književna zadruga, 1929, 39).

leko razvijenijim narodima i naprednijim civilizacijama Zapada. S obzirom na to da se o društveno-političkim odnosima Crnogoraca i Primoraca iscrpnije pisalo, pretežito u historiografiji i književnoj istoriji², mi ćemo se, ipak, ukratko, u sumarnom pregledu, zadržati na odnosima Primorja i Crne Gore. To ponajprije da pokažemo njihovo duboko i čvrsto jedinstvo, koje će bitno uticati na postanak i razvoj ne samo književnosti već i sveukupnoga duhovnog i kulturnog razvoja i stvaralaštva. Zapravo, najznačajnije tvorevine umjetnika Boke Kotorske i Crne Gore biće umnogome inspirisane životom tih sredina; preko njihovih tvorevina progovoriće mnogi problemi koji su tištali autohtono stanovništvo i u Crnoj Gori i u njezinom Primorju. Uz to, nastojaćemo da u najkraćim crtama prikažemo ambijent, da istaknemo tekovine duhovne kulture, tradiciju, etos jednoga i drugoga kraja (Crne Gore i Primorja), što će reći, one zajedničke agense duhovno-zavičajnoga života koji su najveće stvaraoce Boke i Crne Gore učinili reprezentima svojega naroda. Sve što smo ovđe kazali dopunićemo još i spoznajama da je kod Bokelja i Crnogoraca bila izuzetno istaknuta svijest da stanovnici Crne Gore i Primorja pripadaju jednom narodu, da imaju duboko zajedničku istorijsku prošlost, crnogorski jezik, iste obrede i običaje, krsne slave, etiku i moral, da imaju zajedničku kulturu i vjekovnu zajedničku duhovnu tradiciju, slobodarsku tradiciju, junački agon, identitet i domovinu.

O tome da su Primorci i Crnogorci posjedovali svijest da pripadaju istom narodu, mogu da pokažu pojedini, s teškom mukom sačuvani istorijski zapisi, epistolarne forme, poslanice i drugi književno-istorijski mikro i makro oblici koji su ostali, ipak, ne samo predajom već i u formi zapisa i dokumenta, sačuvani tokom nekoliko vjekovâ tuđinske uprave, uprkos tome što je neprijatelj nastojao da u zametku zatre sve tekovine njihove materijalne i duhovne

² O vezama Zete, odnosno Crne Gore sa Primorjem pisali su, između ostalih, sljedeći autori: A. Majkov, *Istorija srpskog naroda* (prevod Đura Daničića), Beograd, 1876; Đorđe Popović, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896; Stanoje Stanojević, *Naši vladari*, Beograd, 1927; Stanoje Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1920; Dr Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1933; Marko Dragović, *Istorija Crne Gore I dio*, Podgorica, 1935; Risto J. Dragičević, „Veze Zete – Crne Gore sa jadranskim primorjem“, *Zapisi*, knj. XIII, sv. 3, 4, 5, Cetinje, 1935, 129–136, 193–200, 267–273; Slavko Mijušković, „Njegoš i Boka“, *Istorijski zapisi*, god. XVI, knj. XX, sv. 3, Titograd, 1963, 377–401. Potrebno je napomenuti i to da smo se u ovom dijelu izlaganja služili tradicionalnom terminologijom za odrednicu Primorci i Crnogorci. Naime, ti pojmovi u našoj upotrebi imaju geografsko-regionalno značenje, iako se može pomisliti da se ovđe suprotstavljaju Primorci Crnogorcima, izraz Crnogorci je nacionalni termin i stoji na višoj razini nego termin Primorci. U članku „Kanjoš Macedonović je istorijska ličnost“ (*Pobjeda*, Titograd 12. novembra 1977. godine, 12), dr Ljubomir Zuković, pored toga što je donio jedan dokumenat iz Mletačkoga arhiva kojim se zaista, prvi put, potvrđuje da je Kanjoš istorijska ličnost, kaže: *da nam je prošlost bila takva* (misli na naše narode – M. N.) *da ni najvažnije događaje iz nje nije imao ko zabilježiti, a i ono što je zabilježeno samo je pukim slučajem moglo preživjeti brojne razure, skrivanja i razur...*

kulture. Za dokaz navodimo odlomak iz pisma narodnog zbora iz Grblja od 6. septembra 1743. godine koje je upućeno glavarima, *crnogorskim*, *brckijem* i *paštrovskim*:

Čujemo da se kupite svi glavari, da za to vidite, zato i mi šaljem od naše bande dva kneza i protopopa k vama, i vidite crkvi način (...) zašto ta manastir nije jednoga plemena ili jedne nahije, no sve Skandarije i Primorja (...). I sad nemamo što čuvat, ni gledat, no ta manastir, oklen izlazi zakon i vjera (...). No znamo, da je to crkva naša ka i vaša, i mi je služimo bolje nego tko drugi, a mi milostinju davamo sto najbolje možemo i gotovi smo za nju vazda i dušu položiti i imaće (...) valja i mi hristijani koji smo pod tom crkvom, da sa komu učinimo rataj i momci (...), a manastir naš, ka i vaš ...³

Nekoliko godina kasnije Vasilije Petrović u pismu mletačkom principu (15. jun 1757) izričito veli da se *Zečani*, *Brđani* i *Primorci* zovu *Crnogorci*.⁴

A u pismu od 29. marta. 1758. godine Mihailu Larionoviću Voroncovu, vladika Vasilije Petrović, ne samo da izražava svijest o tome da su sve okupirane teritorije Crnogorskoga primorja, i one koje su potpale pod vlast Mletačke Republike kao i one što su se nalazile u sastavu Skadarskoga i Hercegovačkoga sandžakata Turske Carevine, djelovi Crne Gore, nego još govori i o kneževima i vojvodama na tim istorijskim područjima.⁵

Vladika Vasilije je osobito radio na učvršćenju odnosa Crne Gore s Primorjem nakon svog povratka iz Rusije 1754. godine. Da bi u Primorju mogao što uspješnije razviti svoje crkvene i političke akcije, a i da bi bio u neposrednijem kontaktu s narodom iz toga područja, on kupuje novcem i neka imanja na toj teritoriji, podiže novu crkvu u Mainama, pa čak isplaćuje i neke zaostale dugove manastira Stanjevići.⁶ U tome manastiru on ciljano saziva narodne zborove Crnogoraca, Brđana i Primoraca; traži od njih podršku i jedinstvo, nagovara ih na bune, a naročito podstiče na borbu plemena Pobora, Maina i Grblja, kako bi se oslobodilačkim ratovima *trgli robstva* i ujedinili ne samo s Crnom Gorom, već i šire, u zajednicu južnoslovenskih naroda.⁷

³ R. J. Dragičević, „Veze Zete – Crne Gore sa jadranskim primorjem“, *Zapisi*, knj. XIII, sv. 3, 4, 5, Cetinje, 1935, 129–136, 193, 200, 267–273, 198.

⁴ „Prepiska mitropolita Vasilija, mitropolita Save i crnogorskih vladara 1752–1759“, *Spomenik*, LXXXVIII, Drugi razred 69, SKA, Beograd, 1938, 47.

⁵ Isto, 58.

⁶ Vladan Đorđević, *Evropa i Crna Gora*, Beograd, 1912, 94.

⁷ Dr Vladimir Ćorović, *Istorija Jugoslavije*, 394.

Savremenik vladike Vasilija, Sava Petrović, a i njegov agilni nasljednik Šćepan Mali, nastavljaju politiku u istom duhu prema Primorcima. Osobito je Njegošev prethodnik i stric, „kongenijalni“ Petar I Petrović, nastojao da Crnoj Gori, uz druga plemena, prisajedini Crnogorsko primorje. Njegova je aktivnost došla do izražaja ponajviše u vrijeme propasti Mletačke Republike (1797), a i docnije. U jednome istorijskom izvoru stoji da je među prvima Budva opredijelila *za svoga pokrovitelja, zaštitnika i sudiju Petra I Petrovića, (...) mnogoslavnoga Arhiepiskopa i Mitropolita Crnogorskoga*. Koliko je on vodio brigu o Primorcima kao dijelu svoga naroda, mogu da pokažu i pojedini citati članova njegova *Zakonika* iz 1799. i 1802. godine. Tako, na primjer, u članu 17. čitamo:

(...) koji lupež po danas ukrade vola ili konja u kojemu drago mjestu u Crnoj Gori i u Brdima, ili u Primorju našoj braći prijateljima (...) da se takvi lupež ima proćerati jednako kao i ubivaoc.

A u članu 18. stoji:

Za sadržati s Primorcima mir i tišinu susjedsku, koje prinosi na obje strane vzaimnu korist i sreću, zabranjuje se svako samovoljstvo i osveta...⁸

Da je Petar I Crnogorce i Primorce smatrao istim narodom, mogu da potvrde i njegove brojne poslanice koje je slao raznim bratstvima i plemenima: Bokeljima, Grbljanima, Poborima, Paštrovićima, Rišnjanima i dr. Tako, u poslanici *Bokeljima* (datirana 6. marta 1804) piše:

*Ja ne spominjem kletvoprestupnoga Vučetića neblagodarnosti i smutnje što je činio, budući to cijeli naš narod od **Primorja i Crne Gore** (kurziv M. N.) vidi i znade...⁹*

Osobito je Petar I u vrijeme zajedničkih crnogorsko-primorskih pobuna i borbi protiv austrijske i francuske vojske pozivao Bokelje na zajedničke dogovore. Primjera radi, na Skupštini u Dobroti (29. oktobra 1813) zaklinju se da će i jedni i drugi dijeliti istu istorijsku sudbinu:

Dvije pogranične provincije Crna Gora i Boka zaklinju se uzajamno gospodom Bogom, da će biti vjerne i svagda u svakom slučaju i događaju ostati ujedno sastavljene . . ., da će obadvije dijeliti istu sudbinu ...¹⁰

⁸ Zbornik sudskih zakona... za Kraljevinu Crnu Goru, Cetinje, 1912, 11–12.

⁹ Petar I Petrović Njegoš, *Poslanice Crnogorcima, Brđanima, i Primorcima*, izd. II, za štampu priredio Dušan D. Vuksan, Cetinjsko istorijsko društvo, Cetinje, 1935, 45.

¹⁰ Petar I Petrović Njegoš, *Poslanice...*, 233

Snažan uticaj i ugled u Crnogorskom primorju nije prestajao za cijelog života Petra I. On je čestim posetama, boravcima ne samo u manasitiru Stanjevićima, nego i u drugim manastirima: Podmajinama, Savini, Kotoru i Herceg-Novom, nastojao da taj uticaj osnaži, narodnosno i vjerski ojača. Iz tih manastira slao je svoje odluke i poslanice.¹¹ Koliko mu je bilo stalo do dobrih i bratskih odnosa između Crnogoraca i Primoraca, može da pokaže i njegova poslanica (dat. 15. juna 1829), u kojoj decidirano moli Crmničane koji graniče s Primorjem da se u vrijeme razgraničenja s Austrijancima:

*ne bi koji njihovom poslu protivio, ili koje smutnje učinio, ili ikakve protivne i neskladne riječi progovorio, već da se poštuje njihova vlast i volja kako bi videli na koja će mjesta mergine postaviti i ako ih po staroj vazdašnoj granici postave, to će i za nas Primorce ljevše i milije biti.*¹²

Odnosi između Primorja i Crne Gore postali su naročito čvrsti u vrijeme dolaska na vlast Petra II Petrovića Njegoša. Njegoševe veze s Bokom i Bokeljima datiraju još od njegove rane mladosti.¹³ Polazeći od prijateljstva, čvrstih odnosâ koje je svojevremeno s tim dijelom svoga naroda stvorio njegov stric Petar I, Njegoš je nastojao da ih produbi, ojača i razvije do nacionalnog oslobođenja i konačnog ujedinjenja Primorja s Crnom Gorom. U Njegoševo vrijeme Crnogorci su još više nego ranije odlazili u Primoje ne samo radi trgovine, već su se tamo sve češće orodaavali i u velikom broju naseljavali. I Njegoš je, pored toga što je sâm neposredno kontaktirao s narodom, sve više razvijao i uspostavljao čvrste veze (ponekad i tajnim kanalima) preko svojih ljudi koje je imao gotovo u svim krajevima Crnogorskog primorja. Tako je, na primjer, u Budvi održavao čvrste kontakte sa sveštenikom iz Pobora Ivanom Zecom. Preko njega je tajno nabavljao oružje, a u nerodnim godinama stvarao je na područje Budve magacine hrane, žita, soli, ribe i oružja. Mnogo taktičniji, vjerski tolerantniji od svojih prethodnika, Njegoš je naročito nastojao da se što neposrednije približi katoličkom življu u Boki.¹⁴ Zbog toga je, iako pravoslavni vladika, bio neobično cijenjen i voljen od Bokelja-katolika. U vrijeme proputovanja, ljetovanja i liječenja u Boki, Njegoša podjednako s

¹¹ Đorđe Popović, *Istorija Crne Gore*, 159–160.

¹² Petar I Petrović, *Freske na kamenu*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1965.

¹³ Veze s Primorjem započinju još od Njegoševe dvanaeste godine, od vremena kad ga je njegov stric Petar I uputio sredinom 1825. godine na školovanje kod topljanskog paroha Josifa Tropovića.

¹⁴ Vojislav P. Nikčević, „Kotorska biskupija u identifikaciji književnosti Boke Kotorske“, V. međunarodni znanstveni simpozij: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka kotorska - jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 3–7. svibnja, Tivat, 2006, 105–130.

toplinom i svesrdnošću primaju i u pravoslavnim i u katoličkim porodicama.¹⁵ U literaturi se ističe da je osobito imao srdačne, prijateljske susrete s porodicom Ivanovića i Lumbardića¹⁶, o čemu je i sâm pjesnik ostavio svjedočanstvo u pjesmi *Srbin Srbima na čast zahvaljuje*¹⁷, tvorevini nastaloj, ne samo iz prigodnih razloga, nego i dubokih osećanja bratstva, povjerenja i poštovanja prema svojim sunarodnicima u Boki. Njegoš je i svoj prvi veći spjev *Glas Kamenštaka* prvobitno posvetio katolicima Matu i Jozu Ivanoviću.

Njegoš je, dakle, ne samo ličnim stavom, već i poetskim sastavima, nastojao u Bokeljima iz Crnogorskog primorja probuditi iskru ljubavi i slobode, postaći Primorce na konačno ujedinjenje s Crnom Gorom. Zato Slavko Mijusković i kaže da su oni u njemu gledali, još od njegova dolaska na vlast, ličnost koja će ih *jednog dana osloboditi i trajno ujediniti s braćom Crnogorcima*, da su u svojoj ljubavi, prvrženosti Njegošu ispoljili simpatije prema slobodi i nacionalnom ujedinjenju.¹⁸

Austrijske vlasti nastojale su raznim sredstvima, zabranama, uhodama i drugim tajnim kanalima¹⁹ da onemoguće Njegošev uticaj kod sunarodnika u Crnogorskom primorju. Zabranjivali su mu, pored ostalog, i činodejstvovanje u bokeljskim crkvama. Smatrajući da su manastiri u Stanjevićima i Mainama, kako u prošlosti, tako i u vrijeme Njegoševo, glavna žarišta crnogorsko-bokeljskih veza, Austrija je već od samog Njegoševa dolaska na vlast nastojala da ih preotme.

*...Time će se vladici oduzeti svaki povod da svakog časa silazi na naše („austrijsko“ sic! – M. N.) područje, da ostane nedjeljama i ponekad mjesecima; da povlači sa sobom čitave čete stanovnika one pokrajine, i da širi nadu našim podanicima uspravajući upliv, koji proizlazi iz identičnosti vjere, i koji sva nastojanja javne vlasti nijesu dovoljna da rasprše.*²⁰

Njegoševa pojačana aktivnost prema Crnogorskom primorju naročito se osetila u vrijeme nacionalno-revolucionarnih promjena 1848. godine. I baš tada nastupa period ubrzanog razrješavanja mnogih naraslih nacionalno-di-

¹⁵ Slavko Mijušković u cit. članku, 137, tvrdi da se i danas u tim porodicama čuvaju predmeti kojima se Njegoš služio, njegove slike, pojedini primjerci knjiga s posvetom izdanja njegovih djela.

¹⁶ *Celokupna dela P.P. Njegoša*, knjiga druga, Prosveta, Beograd, 1953, 444.

¹⁷ Isto, 1–10, 61–70.

¹⁸ Slavko Mijušković, cit. članak, 379.

¹⁹ Ljubo Vlačić, „Vladika Rade po spisima tajne arhive namjesništva dalmatinskog“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. VII, sv. 1–2, Beograd, 1927, 73–84.

²⁰ Ljubo Vlačić, „Zabrana svečanog dočeka Njegoša u Dalmaciji na povratku iz Rusije“, *Zapisi*, I, Cetinje 1930, 369.

jalektičkih suprotnosti. Naši neslobodni narodi, a među njima i stanovništvo Crnogorskoga primorja, agilnije se uključuje u revolucionarno-oslobodilačka gibanja, u političko-ekonomska i kulturna previranja Boke Kotorske. Njegoš sve više potajno pomaže ustaničke težnje svojih Primoraca, osobito pobunjeničke Grbljane, u namjeri da se oslobode i pripoje Crnoj Gori. U trenucima nacionalne dezorijentacije, kada je postajala opasnost da se Bokelji, ponovo pripoje Veneciji, on otvoreno istupa protiv pristalica takve ekspanzionističke politike, ukazujući na uzajamne bratske odnose i oštro im naređuje *da budu srcem i dušom privrženi svojoj narodnosti*.²¹ A u jednom pismu on, između ostaloga, otvoreno kaže:

*Boka je i Crna Gora tako spojena kao duša i tijelo, jedan narod i duh, jedan običaj i jezik, i jedan bez drugoga ne može živjeti ni umrijeti, i zato vas ja u srcu ne razlikujem od Crnogoraca i gotov sam vazda s vama zlo i dobro dijeliti.*²²

Sudbonosni trenuci crnogorskoga naroda, u vrijeme sazrijevanja ideje o zajedničkoj južnoslovenskoj zajednici, uveliko će uticati i na bokokotorskog zavičajnika Stefana M. Ljubišu, koji je velikim dijelom bio izravni promatrač svih nacionalnih procesa i gibanja u Boki Kotorskoj i Crnoj Gori. I on je, bez obzira na to što je čitavoga života bio upleten u političke borbe i akcije u okviru austrougarskoga državnog organizma, dubokim nitima svojega nacionalnog i narodnog bića bio vezan za sudbinu crnogorskoga naroda. Iskazujući sud u svojim pripovijestima da postoji *slobodna Crna Gora*, on je nedvosmisleno naglasio misao da uporedo s njom postoji i ona druga, neslobodna, upravo ona Crna Gora koju geografsko-prostorno čine dijelovi koji su ulazili u sastav Turske Carevine, kao i oni primorski areali koji su se nalazili pod austrougarskom vlašću u Boki Kotorskoj. U predgovoru prvog izdanja zbirke *Pripovijesti crnogorske i primorske* (1875), on, iznoseći programske ciljeve svojih pripovijesti, ističe da mu je namjera da njima *očuva nekoliko znamenitih događaja svoje otadžbine*. Lako se da uočiti da je ovđe izraz „otadžbina“ upotrijebljen strogo u najužoj semantičkoj vezi s prostorno-nacionalnim omeđenjem koji je fiksiran naslovom njegovih pripovijedaka. Pišući o Ljubiši kao *osnivaču moderne crnogorske proze*, historičar dr Branko Pavićević s pravom je istakao da su uzalud tuđinski gospodari i asimilatori, kao u ranijim epohama tako i u Ljubišino vrijeme, pokušavali da udare čvrsto omeđene granice između Primoraca i Crnogoraca. Sve su to bile samo vještačke barijere, koje

²¹ Pavao Butorac, „Boka Kotorska prema narodnom pokretu u revolucionarnoj godini 1848“, *Rad JAZU*, knj. 260, Zagreb, 1938, 153.

Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša, knjiga šesta, III izdanje, Beograd, 1974, 165.

²² Isto, 165.

je narod jednoga i drugoga kraja smatrao prolaznim i privremenim.²³ I u nastavku on decidirano piše:

*da čitav taj prostor i ljudi na njemu, običaji i navike, misaonomoralna stvarnost, sveukupni život i stremljenja, pulsiraju u Ljubišinoj prozi kao neraskidiva cjelina, jedinstveno usmjerena ka zajedničkoj sudbini i boljim izgledima za budućnost.*²⁴

Kad se imaju u vidu iznijeti momenti, normalno je očekivati da će i književna djela pisaca bokokotorskoga areala, poput usmenoga narodnog stvaralaštva i ostalih tvorevina koje ulaze kao trajna vrijednost u crnogorsku književnu tradiciju, sadržavati u sebi onaj tihi nukleus otpora, nasrtajima zla i tiranije, to jest da će aktivno odražavati prostor i vrijeme Crne Gore i Boke Kotorske kao jedinstvene matične zemlje. Zapravo, egzistencijalna ugroženost našega naroda, na prostorima o kojima je ovđe riječ, nametala je književnom fenomenu bokokotorskoga kruga, prije svega društvenu funkciju i oslobodilački zadatak: za nju je (sredinu) predstavljala *etničku inspiraciju*. Zato se i može reći da su književna djela u drugoj polovini XIX i osvitu XX vijeka nastajala ne samo iz estetičko-doživljajnih, umjetničkih pobuda, nego prevashodno i iz društveno-istorijskih, nacionalnih i oslobodilačkih poriva. Drugim riječima, literarna djela pisaca toga prostora, pored svoje umjetničke vrijednosti imaju u svojoj biti prevashodno i društveno-nacionalnu oslobodilačku funkciju. Konkretno, ona se ogleda u tome što, recimo, Ljubišine najznačajnije tvorevine izražavaju sudbinu svoga naroda, sadrže u sebi teme i motive odbrane, postulate postojanja nacionalnoga crnogorskog bića i identiteta:

Otpor odnarođavanju, osipanju, raspadanju sopstvenog integriteta, otpor agresiji na sopstveno biće – jezičko, kulturno, fizičko od strane moćnih susjeda: Austrije, Italije, Turske i drugih. Svojim djelom Ljubiša se višestruko bori i suptilno. Njegaš se sudara s agresorom, jer to može i mora, Ljubiša vješto rastače njegove mjere pretvarajući da mu služi, jer drugačije ne može. Kad je zaprijetilo odumiranje, u svakodnevnoj upotrebi narodnog jezika, u našem primorju otuđenom neprijateljskim državnim granicama, Ljubiša zaranja u dubine jezika i iznosi narodu na vidjelo njegova fantastična bogatstva; kad je zaprijetilo masovno odnarođavanje, Ljubiša okreće svoje pripovijedanje u istorijsku dubinu narodnog bića, do vremena Crnojevića i drugih – time

²³ Dr Branko Pavićević, „Osnivač moderne crnogorske proze“, *Stvaranje*, br. 6, Titograd, 1976, 815.

²⁴ Isto, 815–816.

*narodu vraća istorijsko sjećanje, jer je osjetio da je gubitak toga pamćenja isto sto i nepostojanje.*²⁵

Poslije svega rečenog nužno je ukazati i na to da je Boka Kotorska sve vrijeme svoje burne istorije, još prije naseljavanja, a posebno od udomljavanja slovenskih naroda, predstavljala ne samo u književnom već uopšte u kulturnome i civilizacijskome pogledu (uz dubrovački i dalmatinski areal) najrazvijeniji dio Mediterana. Smještena u primorskome pojasu, to je mogla postići zahvaljujući svojem graničnome geopolitičkom, društvenome i kulturnome položaju, lokaciji na samom rubnom razmeđu Istoka i Zapada. Oduvijek su, dakle, preko Boke Kotorske išle granice polarizovane sfere zapadne i istočne civilizacije, sudbonosnih godina razdvajanja Vizantijskog i Zapadnog carstva 395. i 1054. godine kad su se razdvojile istočna, pravoslavna i zapadna, katolička crkva. Zbog svega toga, bilo je nužno posvetiti ovaj istorijsko-kulturološki ekskurs Boki Kotorskoj, kako bi se što bolje približili njezini kulturni, pa samim tim duhovni i književni sadržaji u drugoj polovini XIX, koncem i u osvitu XX vijeka.

Boka Kotorska – kolijevka zapadnoevropske kulture i civilizacije mediteranske provenijencije

Odavno je poznato da su u Boki Kotorskoj, kao uostalom i u cijelom primorsko-dalmatinskom pojasu, u najranijem slovenskom periodu redovnici iz Italije izvršili svojevrsnu kulturnu misiju – pokršćavanje bokeljskih, to jest dukljanskih i svih drugih susjednih Slovena. Preko Boke, kao i cijeloga dalmatinsko-dubrovačkoga prostora, dolazili su mnogi književni i kulturni podsticaji; nastajale su tekovine zapadnoevropske kulture i civilizacije mediteranske provenijencije. Zbog svega toga, a i po svojim izvanrednim ljepotama, Boka Kotorska posjeduje danas neprocjenjivi kulturni i duhovni značaj.²⁶ Brojne su starine, spomenici pismenosti i književnosti, građevinske, slikarske i sakralne umjetnosti, koje čine korpus tih drevnih starina, ponajviše stari spomenici sakralne i profane umjetnosti, rukopisne knjige, inkunabule, stare štampane i rijetke crkvene i svjetovne knjige koje su stvarali Bokelji u Boki, ali i u kasnijim razdobljima i van nje na čestim izbivanjima i pomorskim putovanjima i to na svojim maternjem, crnogorskom jeziku, kao i na drugim jezicima: latinskom, talijanskom, francuskom i drugim. U drugoj, ne manje značajnoj skupini starina u Boki, ubrajaju se vrijedni spomenici pismenosti i stare književnosti koji su vremenom zatečeni na tom arealu. Nerijetko su ih stvarali pri-

²⁵ Branko Banjević, „Prirodni putevi ka sintezi“, *Stvaranje*, br. 12, Titograd, 1974, 1566.

²⁶ Milorad Nikčević, „Književnost Boke Kotorske u svjetlosti pokršćavanja dukljanskih Slavena/littérature de Boka kotorska à lalumière de la christianisation des slaves du sud“, V. međunarodni znanstveni simpozij: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka kotorska - jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 3–7. svibnja 2006, 96–103.

padnici raznih nacionalnih kultura i konfesija. Naslonjena na bogate kulturne slojeve antičkih primorskih gradova, Boka Kotorska je postala veoma rano jedno od značajnih kulturnih središta. No da bi se kulturni procesi u Boki bolje sagledali, potrebno je ovde dati kratak književnoistorijski i povijesni pregled još od najstarijih vremena. Ovo ponajprije što su upravo rani periodi Boke Kotorske nedovoljno naučno obrađeni, istorijsko-književno u nauci zamućeni, pa čine i danas kamen spoticanja oko kulturnog nasljeđa. Duhovne i kulturne tekovine Boke Kotorske svojataju se kao tradicija ovoga ili onoga naroda, pa se u stvari stvaraju nepotrebne tenzije bez obzira na to što taj korpus duhovnog bogatstva u Boki danas čini multinacionalnu tradiciju bogatijom, njezinu mozaičku i kulturološku sliku raznovrsnijom, a samim tim i univezalnijom. Već smo ranije u jednom članku, povodom rasprava o koncipiranju crnogorske enciklopedije,²⁷ eksplicite pokazali da kulturne vrijednosti iz ranijih perioda, koje su stvarane na području Crne Gore, što će reći i njezina sastavnog dijela Boke Kotorske, *baština (su) crnogorskog naroda. Nastale su u susretima, dodirima, interferencijama i prožimanju sa srpskom i hrvatskom kulturom, a takođe i sa kulturama drugih južnoslavenskih i evropskih naroda. Tome doprinosi zajednički štokavski dijalekatski sistem Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca; jezički uticaji ostalih južnoslovenskih, balkanskih i evropskih naroda na jezik Crnogoraca i pripadnika drugih naroda i narodnosti koji u Crnoj Gori žive i služe se tim jezikom.*²⁸

Prvo se Boka Kotorska nalazila u sustavu Ilirika. Negde sredinom III stoljeća prije nove ere na prostorima današnje Crne Gore i severne Albanije, pa samim tim i geopolitičkog prostora Boke Kotorske, oformljena je Ilirska Kraljevina. A to dalje znači da se u njoj od tada odvijala etnogeneza Ilira kao naroda. Nakon zbacivanja s vlasti ilirskog kralja Genecija (187–167. prije n. e.) njegova je država dovedena u političku zavisnost o Rimskoj Republici, a već 40–ih godina stare ere Oktavijan August, kasnije prvi rimski imperator, postaje gospodarem Ilirika, u čiji sastav ulaze i prostori bivše Ilirske Kraljevine, što će reći područja današnje Crne Gore. Od tada se u Boki Kotorskoj počinje vršiti rimska asimilacija dotadašnjih Ilira. Još od 11. godine n. e. raniji Ilirik, pod nazivom Dalmacija (= pomorska zemlja) dobiva status rimske carske provincije, a njezin najjužniji dio (prostor današnje Crne Gore i severne Albanije) postaje posebna administrativna jedinica pod nazivom *Naronski konvent*. Spomenute 395. godine rimski car Teodosije I izvršio je podjelu svoje Imperije na Zapadno i Istočno Rimsko carstvo (Vizantija). Od tada je provincija Prevalis (Prevalitana), što će reći današnja Crna Gora, pa samim tim i Boka Kotorska, ušla u sustav Istočnoga Rimskog Carstva.

²⁷ Milorad Nikčević, „Stavovi i koncepcije u Nacrtu Enciklopedije Crne Gore“, u: *Književna približavanja* (Rasprave/eseji/prikazi), CKD & drugi, Osijek, 2001, 122–125.

²⁸ Isto, 125.

Nakon doseljenja Slovena, u južnoslovenskoj etapi razvoja, krajem VI i početkom VII vijeka, na tlu provincije *Prevalis* nastala je *sklavonija Duklja*. Prvo se organizovala kao odbrambeno-oslobodilački savez slovenskih plemena, a potom u otporu prema Vizantijcima i drugim neprijateljima nastaje, sredinom IX stoljeća, od doseljenih Slavena iz Polablja – Pomorja (područja bivše Istočne Njemačke) i zatečenih Iliro-Romana i pripadnika drugih etnikuma, *država Duklja* (*Dioklija*, *Dioklitija*). Ona predstavlja novoformirani etno-amalgam – Dukljanske Slovene/Dukljane što će reći najstarije pretke današnjih savremenih Crnogoraca.

Kad su se Južni Sloveni naselili na Balkansko poluostrvo, mogli su primiti hrišćanstvo iz dvaju centara: Carigrada i Rima. U onom vizantijskom području, gdje je bio uticaj Carigradske patrijaršije, još od ranog perioda dozvoljavala se upotreba narodnog jezika i pisma u crkvi, pa je samim tim vršeno propovijedanje i širenje hrišćanstva na narodnom jeziku. I vizantijski dvor, ponajprije iz političkih razloga, ne samo da nije takvome širenju pravio smetnje, već je zacijelo podsticajno djelovao da se ono širi na jezicima paganskih varvara. Suprotno od Vizantije, drugačije se postupalo na području uticaja latinske (rimске crkvene sfere). Tamo je kultivisano mišljenje da je sam Bog odabrao samo tri posvećena jezika: hebrejski, grčki i latinski. Dakle, na tim se jezicima može slaviti Božje ime, smiju se prevoditi svete knjige i propovijedati hrišćanstvo. To je vrijedilo i za zemlje klasične Dalmacije i naravno Boke Kotorske, koje su inače bile pod supremacijom vizantijske pokrajine, zato što su se nalazile u domenu zračenja i uticaja latinske crkve. Takvo je shvatanje bilo prepreka za širenje hrišćanstva na slovenskome jeziku, a time i dugo vremena smetnja za nastanak slovenske pismenosti i uopšte pojavu nacionalnih pisama i književnosti.²⁹

Upravo se ovđe otvara i pitanje nastajanja prvih kulturnih relikata i tekovina nakon doseljenja slovenskog naroda na tlu današnje Boke Kotorske. Kao što smo to već rekli, na cijelom prostoru najstarije države Duklje, kasnije Zete, tamo do sredine IX vijeka, a osobito u bokokotorskom primorskom pojasu, dovršen je veoma rano i uspješno proces hristijanizacije slovenskog stanovništva. Tu misiju pokrštavanja Slovena Boke Kotorske izvršili su katolički misionari, pripadnici benediktinskoga i bazilijanskoga sveštениčkog reda. Oni su na poticaj pape iz Rima naselili primorsko-dukljanski prostor, kao i cijeli primorsko-dalmatinski pojas. Preselili su se, dakle, iz samostna Sv. Benedikta, u Monte Cazinu, iz južne Italije. Prešli su istočnu obalu Jadranskoga mora, a cilj im je bio, po svoj prilici, da se jezikom i kulturom bore i štite, protiv ekspanzivnog vizantijskog, tj. grčkog crkvenog, političkog i kulturnog

²⁹ Milorad Nikčević, „Samobitnost crnogorske kulture, civilizacije i književnosti kao duhovnih tekovina 'malog' naroda“, u: *Književna približavanja* (Rasprave / eseji / prikazi), CKD & drugi, Osijek, 2001, 13–28.

uticaja. Upravo dolaskom benediktinskih redova u Duklju/Zetu, to jest u Boku Kotorsku i na obale Skadarskoga jezera, sasvim je sigurno da počinje dugi, dramatični i veoma bolni proces primanja hrišćanstva dukljanskih Slovena i to, kako rekoh, na latinskome obredu. Misija benediktinaca nije bila usko crkvena, religiozna i duhovna, već je bila u suštini civilizacijski univerzalna i od najvećega kulturnog značaja za cijeli primorski pojas. Oni su ostavili kulturnom nasljeđu Boke neprocjenjiva djela najvećeg povijesno-civilizacijskog i umjetničkog značaja. Dakle, uz njihovu se misiju na ovom prostoru veže i prva pismenost, kultura i civilizacija u najširem smislu te riječi, i to u početku na latinskom pismu.³⁰

Otuda je sloj pismenosti na latinskome jeziku u Boki Kotorskoj izuzetan. Poznato je da su benediktinci u cijelome primorskom pojasu, od Istre do Lješa u Albaniji te na obalama Skadarskoga jezera, izgradili mnoge manastire i skriptorije³¹ (posebno se ističe manastir *Prečista Krajinska*) u kojima su redovnici rukom pisali, prepisivali i ikonografski ukrašavali crkvene knjige različitih literarnih žanrova: bešede, molitvenike, životopise/biografije i slično. Otuda je književnost, odnosno sakralna kultura pod koju se podvode ti širi sadržaji,³² ponajviše cvjetala u cijeloj Boki i duž cijeloga primorskoga pojasa, a osobito na obalama Skadarskoga jezera/Diokletskoga jezera/Skadarskoga blata, kako se ono različito nazivalo.

U tome dukljanskom ambijentu djelovala je i *Dvorska dukljanska kancelarija* koja je bila smještena na Dvoru vladajuće kuće **Vojislavljevića** sa središtem u Kotoru. Godine 1089. osnovana je i Barska nadbiskupija u čije su krilo ulazile biskupije: Skadarska, Svačka, Ulcinjska, Kotorska, Drivatska, Pilatska, Raška, Bosanska, Zahumska i Travunska. Sve su to bila kulturna središta, zapravo centri u kojima je cvjetala kultura, prepisivačka djelatnost, pa samim tim i beletristička literatura. Iz toga ranog perioda u XII vijeku potiče i čuvena *katedrala Sv. Tripuna* u Kotoru koja je nikla na temeljima

³⁰ Isto, 13–28.

³¹ O tome postoji brojna literatura. Ističemo najvažnije studije: Kovačević, J., „Srednjovjekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske“, *Spomenik SAN*, Beograd, 1953; Nikčević, V., „Jezički i književni značaj crkava i manstira u području Skadarskog jezera u Dukljanskom periodu“, *Skadarsko jezero*, CANU, knjiga 9, Titograd, 1983; Vujošević, R., „Skriptorij Skadarskog jezera“, *Skadarsko jezero*, CANU, knj. 9, Titograd, 1983; Nikčević Vojislav, „Crnogorski pravoslavni skriptorijumi“, *Arhivski zapisi*, br. 1–2, Cetinje, 1996.

³² U literaturi se ističe da jedan od najstarijih sačuvanih spomenika srednjovjekovne kulture u Duklji potiče iz VIII vijeka. To je latinski natpis fragmentarno upisan na kamenoj ploči u crkvi svete Marije. U stvari, to je izgleda dio kapele ili groba Đakonisa Ausonija. Ugrađen je početkom IX vijeka kad je crkva Svete Marije i podignuta. Iz istog IX stoljeća potiče i nekoliko sličnih latinskih natpisa u Kotoru, Ulcinju i Grblju. Naime, najstariji natpis je iz 809. godine, a nalazi se u unutarnjem dijelu crkve svetog Tripuna, to jest na njezinom ciboriju. Istovjetni natpisi pronađeni su na crkvama sv. Stevana u Grblju, sv. Mihovila u Kotoru, sv. Marije u Budvi i Andreacijev natpis na sarkofagu.

crkve iz oko 809. godine³³, koja se spominje u najstarijem tekstu književnoga žanra – *Andreacijevoj povelji* iz te godine. Ta povelja uz donatorski nadgrobni natpis sa sarkofaga u crkvi Sv. Tripuna u Kotoru, iz vremena poslije 809. godine, predstavlja najznačajniji trag rane pismenosti na tome prostoru.³⁴ Prvi dio *Andreacijeve povelje* priča je o Teodori, Andracijevoj šćeri, i predstavlja, tipološki i žanrovski gledano, žitije o đevojci koja se svim svojim bićem oдала Bogu. Drugi dio žitija čini priča o prijenosu mošti sv. Tripuna, a treći dio sadrži Andreacijev testament. Interesantno je navesti podatak da u to vrijeme (IX vijeka) na prostoru Duklje egzistiraju i prve organizovane škole u Boki Kotorskoj. One su bile smještene u benediktinskim crkvama i manastirima na cijelom bokokotorskom primorju, a posedovale su skriptorije u kojima su prepisivane i umnožavane srednjovjekovne knjige.³⁵

Istom razdoblju latiničke književnosti pripada i nedavno otkriveni *Pontifikal Kotorske biskupije*. To je zbornik crkvenih spisa, a nastao je u Kotoru između 1090. i 1123. godine. Taj je kulturni spomenik danas svojina Ruske akademije nauka i umjetnosti i čuva se u Sankt–Peterburgu. U stvari, to je kodeks pisan beneventanskim pismom i može se smatrati najstarijom latiničkom bogoslužbenom knjigom na cijelome području Dalmacije. Djelo ima 200 listova (folija) i oko 400 stranica, od koje neke nijesu ispisane ili su tokom vremena izbrisane. Na marginama mnogih listova i praznim stranicama naknadno je dopisano 57 tekstova profane sadržine (odlukâ Gradskog vijeća, testamenata, izjava svjedoka i slično). Njih 15 u nauci bilo je poznato od ranije, dok su preostalih 42 potpuno novi. Otkrićem te rukopisne knjige obogaćeno

³³ Po svoj prilici crkvu sv. Tripuna u Kotoru podigao je Kotoranin Adreaci i u njoj smjestio mošti sv. Tripuna. I druge su crkve iz toga perioda iskopinama rekonstruirane: Crkva. Sv. Tome u Prčanju, Crkva Sv. Jovana u Zatonu, Crkva Sv. Marije u Duklji. Za razliku od tih crkava koje su bile polukonhalnog i(li) baziličkog tipa, crkva Sv. Tripuna je vjerovatno bila rotunda, poput današnje Crkve Sv. Donata u Zadru. Uz ove crkve prof. dr Dragoje Živković u *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)* nabraja i nekoliko crkava iz predromanskog perioda (od X do XII vijeka) u koje ubraja: Crkvu Sv. Pavla kraj Prčnja, Crkvu Sv. Tome kraj Herceg Novog, Crkvu Sv. Đorđija u Podgorici, Crkvu Sv. Teodore i Sv. Đorđa u Starom Baru te Crkvu Sv. Mihaila u Stonu koja je vjerovatno bila zadužbina dukljanskog kralja Mihaila. Neki od ovih spomenika crkvene arhitekture bili su ukrašeni kamenim skulpturama, reljefima u kamenu te freskama, ali je od svega toga danas malo ostalo.

³⁴ U literaturi se ističe da je autor tog najstarijeg srednjovjekovnog književnog spomenika Kotoranin Andreacije Saracenis.

³⁵ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)*, Cetinje, 1989. U ovom izuzetno vrijednom naučnom djelu Živković je naveo da najstariji ostaci kamene plastike u Kotoru potiču iz predromanskog perioda (IX stoljeće). Riječ je o plitkom reljefu u kamenu koji je namijenjen dekoraciji crkvenog namještaja i arhitekture, pa ističe: fragmente iz dvorišta franjevačkog manastira, fragmente iz kotorskog lapidarija, krstionicu s dva reljefa, parapetnu ploču i slično.

je naše saznanje o jednom novom značajnom književno-kulturnom spisu koji pripada najstarijem bokokotorskome kulturnom sloju.

Padom Zete pod supremaciju Raške (kraj XII vijeka) u njoj dolazi do krupnih crkveno-vjerskih, a time i do književnih, i još širih kulturnih promjena. Benediktinski red postepeno se povlači, a u Zeti se sve šire franjevci i dominikanci. Tako oni postaju novi tvorci i propagatori kulture i prosvjete u Boki Kotorskoj. Sigurno se zna da ih je na južni Jadran i Albaniju doveo misionar Ivan de Plano Caprini (1182–1252), po svoj prilici 1248. godine kada je bio izabran za barskoga nadbiskupa.³⁶ On je nastojao riješiti teško stanje vjernika i klera u tim krajevima, a naročito burne sporove oko jurisdikcije između Barske i Dubrovačke nadbiskupije.

U ofanzivnim nastupima Rašana, posebno u međusobnim krvavim ratovima (trajali 5–6 godina), Stefan Nemanja je porušio sve zetske i primorske gradove, izuzev Kotora. Njega je sačuvao jer je u njemu smjestio na dvoru Vojislavljevića svoju dvorsku kancelariju. Kotor će priznati 1186. nemanjićku vlast, pa će kao takvo političko i književno-kulturno središte i nadalje nositi zapažen primat; postaće najpoznatiji književni i uopšte kulturni centar ne samo u Boki Kotorskoj već i mnogo šire. U dotadašnjim skriptorijima starih benediktinskih opatija i samostana i u pisarnicama sve se više obučavaju novi pravoslavni pisari koji prepisuju stare crkvene knjige. Naravno, sada su to knjige pravoslavne provenijencije, a pisane su ćirilometodskim, to jest *staroslovenskim književnim jezikom zetske redakcije*, grafijom glagoljice i ćirilice. Velikim dijelom mnoge pisane knjige postupno pristižu i iz Bugarske i Makedonije. Ogromna je i kulturna i književna tradicija toga perioda.³⁷ Naročito se za vrijeme Nemanjića razvija graditeljstvo, arhitektura, slikarstvo, skulptura u Boki Kotorskoj,³⁸ dok književnost zbog crkveno-vjerskih antagonizama, suparništva između Istočne i Zapadne crkve, prilično splašnjava i posustaje. No ipak u tome su periodu prepisana izuzetna djela poput čuvenog *Miroslavljeva jevanđelja*, o kojemu je u literaturi pisano podosta³⁹, pa se na njemu nećemo na ovom mjestu zadržavati.

³⁶ Marin Oreb, „Ivan Karpin, Povijest Mongola, koje nazivamo i tartarima“, *Starine JAZU*, knj. 56, Zagreb, 1975, 37–107.

³⁷ Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik (geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije)*, Tom I (od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993.

³⁸ Up. instruktivnu i sveobuhvatnu *Istoriju crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)* dr Dragoja Živkovića koji u veoma uvjerljivim poglavljima, a posebno u poglavlju *Kulturna situacija u Zeti Nemanjićkog perioda* daje panoramski pregled svih najstarijih građevina romaničkog stila te nabraja podignute crkve i manastire koje su u XII i XIII stoljeću *obilježene raškim* stilom. Autor nije u svom pregledu propustio da nabroji i one kulturne spomenike koji su pripadali romansko-gotskom stilu.

³⁹ Dr. Vojislav Nikčević, „Miroslavljevo jevanđelje – znameniti spomenik kulture“, cit. djelo, 71–144, te brojnu literaturu koju je naveo u fusnotama studije.

Iz istoga perioda i na području Boke Kotorske nastalo je i čuveno *Marijinsko jevanđelje*. O njemu smo 2005. godine zborili na međunarodnome simpozijumu o Vatroslavu Jagiću u Beču i Varaždinu. Naime, u sintezi našega rada koji je objelodanjen u *Jagićevom Zborniku*⁴⁰, a dakako i u našoj knjizi *Komparativna filološka odmjeravanja*⁴¹ utvrdili smo da najnovija istraživanja Josipa Vrane, Radoslava Rotkovića i Vojislava P. Nikčevića uvjerljivo dokazuju da je *Marijinsko jevanđelje* zaista prepisano u Kotoru i to zetskom redakcijom, po svoj prilici upravo u dvorskoj slovenskoj kancelariji Stefana Nemanje na razmeđu XII i XIII vijeka. Stoga je bilo potrebno u svjetlosti Jagićevih kritičkih postavki i najnovijih istraživanja ponovno pretresti lokaciju i datiranje toga izuzetnog kulturnog spomenika kako bi se došlo do pouzdanih sinteza i istina. Zetska redakcija u *Marijinskom jevanđelju* ima potvrdu svih svojih strukturnih i tipoloških osobina koje je Vojislav P. Nikčević ranije analizirao u *Istoriji crnogorskog jezika* i u svojoj posthumno objavljenoj knjizi *Istorija crnogorske književnosti (od početaka pismenosti do XIII vijeka)*.⁴² On je na temelju analize grafijskih, paleografskih i jezičnih osobina *Marijinskog jevanđelja*, koje su izvršili Jagić i kasniji proučavaoci, razabrao dva glavna sloja u strukturi njegovih elemenata. Prvi, stariji sloj, predstavlja osobine koje potiču iz staroslovenske podloge njegova glagoljskog predloška, nastalom, kako se najčešće uzima, u nekom od makedonskih centara stare slovenske pismenosti ćirilometodskog karaktera – primarno prisustvo praslovenskih, opšteslovenskih i novijih makedonskih likova. Drugi sloj čini niz posebnih elemenata kao redakcijskih crta kojima se prijepis *Marijinskog jevanđelja* vezuje za Zetu/Duklju prije nego za ma koje drugo južnoslovensko područje. A na razmeđu XII i XIII vijeka, kada je to jevanđelje prepisano, Kotor je bio kulturno najrazvijeniji grad na tome području. Nastalo je, dakle, za potrebe prevođenja Zečana/Dukljana iz katoličanstva u pravoslavlje. O tome glagoljskom spomeniku nastalom u Boki Vojislav Nikčević piše:

Na Zetu kao sigurnu lokaciju njegova prijepisa tek poslije godine 1183. upućuje nekoliko crnogorskih jezičkih specifičnosti u vokabularu toga jevanđelja koja se ne srijeću u drugim slovenskim kodeksima iz ranog srednjeg vijeka. A na bokokotorsko područje kao na još užu moguću sredinu nastanka prepisanog teksta istog spomenika upućuje latinsko slovo R, koje se u njemu takođe nalazi. Ovaj spomenik je, na temelju njegove navodno velike

⁴⁰ Milorad Nikčević, „Jagićevo izdanje Marijinskog jevanđelja (Berlin, 1883)“, *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa o Vatroslavu Jagiću* (književnom kritičaru i filologu). (Internacionales Symposium über Vatroslav Jagić) Beč, 1. listopada 2005, Varaždin 13–15. listopada 2005, Zagreb 2005.

⁴¹ Milorad Nikčević, *Komparativna filološka odmjeravanja*, Cetinje – Osijek, 2006, 313–335.

⁴² Vojislav P. Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti (od početaka pismenosti do XIII vijeka)*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.

arhaičnosti, sve do sada mahom datiran u drugu polovinu X. ili najdocnije u prvu polovinu XI. stoljeća. No, različito od takvoga datiranja, ja sam (...) u studiji o crnogorsko-makedonskim književnim vezama u srednjemu vijeku⁴³ nizom podataka lingvističke i filološke naravi pokazao da je starina Marijinskog jevanđelja fiktivna. Ovo zbog toga što mu je bio vrlo star predložak pa su arhaični elementi iz njega ušli u prijepis i zaveli istraživače da ga datiraju ranije. Vrijeme njegova prepisivanja otkrivaju novi elementi koji, u stvari, kontrastiraju arhaičnim. A njih nije malo i među njima ima jezičkih crta koje su smatrane omaškama grafijskog karaktera.⁴⁴

Bilo bi dobro zadržati se na ovome mjestu i na drugim glagoljskim i ćirilničnim kulturnim spomenicima koji su izgleda prepisani takođe u Boki Kotorskoj (poput *Grškovićeve odlomka apostola* i *Kločeva glagoljaša* – pretpostavlja se da su prepisani u posljednje dvije decenije XII stoljeća u Zeti). Međutim, kako i taj ekskurs izlazi iz konteksta naše *Istorije književnosti* to nas saznanje sprečava da se tim problemom ovđe šire pozabavimo.

I na kraju najsžetije u zaključku konstujemo: Boka Kotorska je, sa središnjim gradom Kotorom, bila i ostala kroz nekoliko vjekova onaj duhovni i kulturni areal koji može pomiriti brojne heterogene elemente zapadne i istočne duhovnosti, književne provenijencije, civilizacija i kultura, koji su u nauci bili kamen spoticanja, izazivali sučeljavanja i oprečnosti u tumačenju najstarijih razdoblja bokokotorske (crnogorske) kulture i književne istorije.

Boka Kotorska – na kulturnim i književnim usponima ranijih vjekovâ

Najveći duhovni i književni procvat Boka Kotorska je doživjela u periodima humanizma i renesanse (XIV–XVI vijeka), baroka i prosvjetiteljstva (XVII–XVIII vijeka⁴⁵). Težište književne djelatnosti humanističko-renesansnog pokreta nalazilo se u Kotoru, Perastu, Prčnju i Budvi. U tim primorskim gradovima tokom nekoliko vjekova afirmisao se veliki broj duhovnika, slikara, graditelja, avanturista, književnika koji su svoja djela pisali na latinskome i talijanskome jeziku. Uopšteno uzevši, cijelo razdoblje djelovanja od XIV pa do kraja XVIII vijeka u bokokotorskome arealu moglo bi se podvesti pod sintagmatsku odrednicu *venecijanizacija umjetnosti*. Ovo ne samo iz razloga

⁴³ Vojislav P. Nikčević, *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje, 1997, str. 145–216.

⁴⁴ Vojislav P. Nikčević, „Književne starine Boke i mogućnost njihove valorizacije“, *Boka*, br. 18, Herceg Novi, 1986, str. 66–67.

⁴⁵ Vidi instruktivnu knjigu Miroslava Pantića, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd, 1990. Knjiga obiluje brojnim podacima, faktografskom građom i brojnim autorima, koje, istina, autor tretira kao regionalne pisce Crne Gore i Boke Kotorske, a nacionalno kao autore srpske književnosti.

što se taj primorski pojas već od 1420. pa do 1797. godine nalazio pod dominacijom Mletačke Republike, već i radi toga što se i duhovni milje u tim vjekovima nalazio pod uplivom stilskih formacija italijanske civilizacije, kulture i književnosti, dakle stilskih formacija humanizma i renesanse, baroka i prosvjetiteljstva. Venecijanizacija umjetnosti ošetila se, dakle, u svim vrstama umjetnosti: graditeljstvu, slikarstvu, muzici i literaturi. Slikarstvo i muzika su, kao uostalom i sve druge grane umjetnosti, bila prvotno privilegija talijanskih doseljenih majstora. U toj stilskoj maniri istaći ćemo samo jedno ime, koje čini donekle, izuzetak od pravila. To je TRIPO KOKOLJA (1661–1713), pripadnik baroknog slikarskog pravca. Kokolja je slikar velikoga umijeća i raskošnoga slikarskog dara koji svojim djelom osmišljava cijelu jednu epohu. O njegovome slikarskom daru izuzetnog nivoa svjedoči njegov kapitalni umjetnički opus koji je ostavio u znamenitoj ostrvskoj peraškoj crkvi Gospi od Škrpjela, ali i na drugim mjestima (Crkvice Sv. Ane u Perastu, dominikanska crkva u Bolu na Braču i dr.). Uz njega valja spomenuti i slikare ANTUNA MAZAROVICA i ĐONATIJA LAZARA VUKOVICA. Prvi je portretisao znamenite vladare u Beču, Varšavi i Pešti, a drugi je djelovao u Veneciji i tamo postigao visoki umjetnički renome. No, pored toga što su njih dvojica stvarali barokna djela na strani, izvan svoje domovine, oni po bokokotorskoj zavičajnosti, ulaze u istoriju domaćega baroknog slikarstva.

Kako u slikarstvu i graditeljstvu, tako se i težište književne djelatnosti nalazilo u Kotoru, Perastu, Stolivu, Risnu i Budvi. Stvaraoci umjetničkoga duha iz Boke Kotorske, osobito oni koji su stvarali u književnoj formaciji baroka, pretežito su poticali iz pojedinih uglednih katoličkih i pravoslavnih porodica. Njihov građanski i socijalni status omogućio im je da svoj odgoj, obrazovanje i školovanje stiču na talijanskim univerzitetima, najčešće u Padovi, Bolonji i Perudi. Oni su se tamo na autentičnim vrelima napajali i upoznawali s baroknim literarnim tekovinama. Pojedini od njih stekli su u svoje vrijeme zavidan međudržavni i književni ugled, dok su neki od njih, ipak, pali ubrzo u tamu i zaborav.⁴⁶

Poznato je da se građanstvo u bokokotorskom prostoru intenzivno ekonomski i duhovno razvijalo u vrijeme dominacije humanizma, renesanse i baroka, pa i kasnije u razdoblju prosvjetiteljstva. Takav napredak proističe otuda što su Mlečani, koji su inače bili poznati po ekonomskom i kulturnom sputavanju, tlačenju i iskorišćavanju svojih slovenskih podanika, mladim i vitalnim naseljima u Boki Kotorskoj, ipak dozvoljavali da se ekonomski i privredno

⁴⁶ U XV i XVI vijeku od znamenitih Kotorana posebno su se istakli Antun Bakulić, prof. univerziteta u Padovi, Trifun Bizanti, prof. grčkog i latinskog jezika na univerzitetu u Bolonji i Perudi (kasnije kotorski biskup) i pripadnik venecijanskog humanističkog kruga (od oko 1480. do oko 1532. godine), dr Jeronim Buća, državnik vojvode od Este (XVI stoljeće), dr Ljudevit Pima, profesor i prorektor sveučilišta u Padovi (XVI stoljeće) i dr.

živo razviju. Obećavali su im zapravo da će se veće količine kapitala akumulirati na njihovim mediteranskim obalama. Samim tim trgovina je u Boki Kotorskoj snažno pulsirala i napredovala. Vladajući slojevi su je čak podupirali povoljnim povlasticama i podsticajima, pa su velikim dijelom ekonomski i carinski favorizovali bokeljsko pomorstvo i brodogradnju. Primjera radi, Perast je u razdoblju od sredine XVII do kraja XVIII vijeka ponekad imao čak i do šezdeset dobro naoružanih trgovačkih brodova. Mlečani su sve to podupirali radi ratnih zasluga i zalaganja Bokelja u protivgusarskim akcijama primorskih naselja. Time su omogućavali da se naši sposobni pomorci bore za njihove interese, bolje reći poradi njihovih unosnih privilegija, da ginu u oružanim okršajima sa sve agresivnijim severoistočnim piratima i gusarima iz Ulcinja i Herceg Novog. Pored akcija izvođenih protiv pirata na moru, Primorci iz dijela Boke Kotorske stoljećima su se borili i na kopnu. Nastojali su očuvati opstojnost od Turaka, jer je opasnost bila stalna i neposredna i za pučanstvo koje se nalazilo u okvirima Turske Carevine (u Ulcinju, Baru, severnom dijelu Boke koja je obuhvatalo i Risan do godine 1687, Herceg Novi i Grbalj do 1718. godine). Zato su stalne borbe vodili i jedni i drugi, s jedne strane protiv Turaka, a s druge protiv Mlečana, a u jednom periodu i protiv Španaca. Čuvena su bila hajdučka udruženja i njihova ratna gnijezda u Perastu i Risnu. A Peraštani su, ilustracije radi, 15. maja 1654. godine ispisali značajnu stranicu svoje istorije jer su se s neznatnim snagama oduprli premoćnoj turskoj sili. Stalni otpor i borba je donekle predstavljala jedan od glavnih faktora koji je uticao da se u Boki Kotorskoj i uopšte u tom cijelom primorskom arealu razviju svi žanrovi i oblici usmenoga narodnog stvaralaštva.⁴⁷

I u pisanome umjetničkom stvaralaštvu književnost baroka i prosvjetiteljstva dobija svoje dostojno mjesto. Istina, u baroku kao dominirajućem i prepoznatljivom stilskom modelu XVII i tokom XVIII vijeka, književnost se razvijala u tome vremenu i kroz klasicizam, klasicistički racionalizam, odnosno ispoljavala se kroz prosvjetiteljstvo, ali i kroz stalno prožimanje, inkorporiranje i supstituisanje mnogih elemenata usmene književnosti te transformacijskih elemenata folkloru.⁴⁸ Uza sve to, književnost se još iskazuje u razdoblju barokne formacije u Boki Kotorskoj u svim literarnim žanrovima:

⁴⁷ S obzirom da su Bokelji u XVII vijeku prolazili kroz *jednu od najsurovijih ratnih škola*, boreći se s Turcima i gledajući stalno smrti u oči i na kopnu i na moru, jedan od najvažnijih dometa literarnog žanra je epsko pjesništvo iskazano kroz bugarštice i deseteračke pjesme. O tome piše Savo Orović, „Epska tradicija Boke kotorske“ u Zborniku *Rad XVI kongresa SUFJ* u Igalu 1969. godine, Cetinje, 1978, 55–59. i dr Vojislav Nikčević, „Crnogorske bugarštice“, predgovor u istoimenoj antologiji, biblioteka „Luča“, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1979, 7–37.

⁴⁸ Milorad Nikčević, „Bokokotorski književni barok u ozračju folklorno-tematskih i jezično-stilskih dodira s integralnim hrvatskim barokom“, *II. simpozij Hrvatskog društva folklorista* koji je za predmet imao Folklor i barok u Hrvatskoj, Varaždin, 20–21. listopada 1993. Saopštenje je oštampano u Zborniku *Folkloristička istraživanja u tijeku*.

poeziji, prozi i drami, a pojedini autori u svojim djelima teorijski raspravljaju o pitanjima literature; pišu neku vrstu meditativnih eseja u kojima kritički raspravljaju o književnosti, religiji, filozofiji, nastaju putopisi i hronike, crkvene barokne propovijedi, pa čak i barokno obojena naučna djela.⁴⁹

Novum ove stilske formacije ogleda se i u tome što pisci, za razliku od prethodnoga humanističko-renesansnog razdoblja, djela pišu na talijanskome, latinskome, francuskome, ali sve češće i na svome slovenskom, tj. narodnom, crnogorskom jeziku. Narodni jezik već je tada bio priznat kao službeni, imao je sve funkcije i sva prava književnoga i službenoga jezika ne samo u Boki Kotorskoj, već i u susjednom Dubrovniku i široj dalmatinskoj regiji. U tome se izričito manifestuje sazrijevanje svijesti kod velikog broja umjetnika pisanje riječi o osobnom etničkom biću, njihovom narodnosnom opredjeljenju na tadašnjem nivou socijalnoga i etničkoga razvitka, za razliku od niza književnih djelatnika iz prethodnoga razdoblja, humanizma i renesanse, koji su na određeni način bili zahvaćeni u Boki Kotorskoj odnarođavajućim osećajnim valom.⁵⁰

Na ovom mjestu istaćićemo nekoliko najznačajnijih predstavnika baroknoga literarnog stvaralaštva, premda se u njihovim djelima može naći i određenih zaostalih književnih modaliteta koji vode porijeklo iz minulih razdoblja, opštim književnim razvitkom ranije prevladanih pojava koje se javljaju kao pojedinačni relikti, što jasno ukazuje da se literarna (umjetnička) razdoblja genotipno ne razvijaju i smjenjuju u čistom pojavnom vidu, kao tipološki strogo omeđena razdoblja. Evo takvih stvaralaca: KRSTO IVANOVIĆ (Budva, 1618 – Venecija, 1668.), dramski pisac i pjesnik, pisao i obznanjivao libreta za barokne opere na talijanskom jeziku, *Anale Budve* (1650), zbirke baroknih pjesama *Poesie* (1675), *Minerva al tavolino* (1681) i hroniku mletačkog pozorišta (1681); IVAN BOLICA KOKOLJIĆ (Kotor, XVII stoljeće), kotorski sudija. Glavno djelo mu je *San Trifone*, barokni epski spjev u dvanaest pjevanja na talijanskom, a pisao je poeziju i na narodnom jeziku; ANTUN BEČIĆ (Budva, 1698 – Rim, 1761), doktor teologije, obavljao je više važnih crkvenih dužnosti u Vlačkoj, Nikopolju, Skradinu i na otoku Hvaru. Umro je u Rimu prije nego

⁴⁹ Takva su djela Ivana Gašpara Nenadića *Nauk kristjanski* štampan u tri izdanja: Mleci 1768; Kotor 1802. i Mleci 1841. godine. Kotorско se izdanje pojavilo u štampariji Frančeska Andreala pod naslovom *Nauk krišćanski složen nekada od pok. Ivana Nenadića iz Perasta, kanonika i arhipapa kotorskoga... a sada iznova ovješten za korist duša krišćanskih*. Djelo je pisano narodnim jezikom i bavi se interpretacijom hrišćanske nauke u dijaloškoj formi; Vicko Balović, *Ogledi o lijepoj književnosti (Saggio di belle lettere)*, 1878. Vidi dr Vojislav Nikčević, „Periodizacija stare crnogorske književnosti“, u *Zborniku radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, Nikšić, 1982, 275–304. (posebni separar).

⁵⁰ Domaći predstavnici kulturnog i duhovnog rada u Boki u razdoblju humanizma i renesanse bili su zahvaćeni odnarođavajućim valom tih opštih društvenih i kulturno-naučnih pokreta, pišući, koliko je poznato, samo na latinskom i talijanskom jeziku.

što je imenovan za kardinala. Izvještaji i literarni dnevници ostali su mu u rukopisu u Arhivu Kongregacije; MARKO MARTINOVIĆ (1663–1716), učitelj ruskih pomoraca, na talijanskom opisao oslobođenje Herceg Novog u knjizi *Guistissima relatione dellassedio, aquisto di Castel Nuovo 1687*. (Venecija, 1698), obradio lakrdijske i smiješne zgode svojih pomoraca u *Povijesti putovanja* Marka Martinovića iz Perasta, a neobjelodanjeni su mu ostali rukopisi: *Apologija* i jedan tekst o izgradnji brodova koji je posvetio knezu Galicinu; DRAGO MARTINOVIĆ (Perast, 1697–1781), obradio povijest svoje obitelji u historiografskom spisu *Libro trattato dalla discendenza della casa Stiepcovich da Perasto hora detta casa Marchovich o Martini o Martinovich. In Perasto I Anno MDCCXXVIII*; JULIJE BALOVIĆ (Perast, 1672–1727), napisao opširnu hroniku grada na talijanskom jeziku (1714–1715); ANDRIJA BALOVIĆ (Perast, 1721–1784), opat Sv. Đorđa kod Perasta, ostalo mu je u rukopisu djelo *Anali de Perasto*; KRSTO MAZAROVIĆ (Perast, 1680–1725), u rukopisu mu je sačuvan opis sukoba s piratima *Ualor trionfante overo preggio di gloria nel dispreggio della morte delt intrepida nazione perastina*; JOSIP MARTINOVIĆ (1741–1801), istaknuti teolog, najviše se bavio položajem Jermena, o njihovim progonima od strane Turaka 1783. i 1786. godine pisao rasprave, pisao je i pjesme na latinskom, napisao je zbirku latinskih heksametara u tri dijela (1771), elegiju prigodom smrti Tripa Vračena i druge prigodnice, epigram uz *Kanovine Psihe*; TRIPO SMEČA (1755–1812), napisao dramu *Skenderbeg* na talijanskome jeziku i nestalu *Povijest naše pokrajine*; STEFAN ZANOVIĆ (Budva, 1751 – Amsterdam, 1786), znameniti pustolov, čovjek osebuje prirode s diplomom Padovskoga univerziteta, predstavljao se „knezom svog naroda“, korespondirao čak s francuskim enciklopedistima, vrlo plodan pisac raznovrsnoga zanimanja, objavio dvadeset i jedno djelo malog opsega na latinskome, francuskome, njemačkome i talijanskome jeziku. Pisao je pjesme, baroknu prozu, dramske scene: *Opere diverse Paris* (1773), *Poesie* (1773), oko tridesetak soneta na talijanskome i latinskome jeziku, i druga djela. Autor je i prvoga romana u crnogorskoj književnosti: *Lettere Turche* (1776); VICKO BALOVIĆ (Perast, 1768–1844), kanonik kotorske katedrale, objavio knjigu o *Gospi od Škrpjela* na talijanskome jeziku u četiri izdanja (prvo izdanje u Kotoru 1799) i drugi.⁵¹

Daleko značajnije stvaraoce barokne stilske orijentacije predstavljaju oni autori koji su svoja djela tvorili na narodnom, „slovinskom“ jeziku. Na ovom mjestu notiraćemo samo one koji u sintetičkoj obradi ne mogu biti zaobidjeni, ali ne pretendirajući da zborimo šire i o njihovoj umjetničkoj vrijednosti i klasifikaciji. U sintetičkoj studiji „Stari pisci Hrvatske iz Kotora, Perasta, Dobrote Prčnja i Budve“ Slobodan Prosperov Novak⁵² kao začetnika barokne

⁵¹ Dr Vojislav Nikčević, cit. studija, 299.

⁵² Prosperov u antologiji *Stara književnost Boke*, „Slon“, Zagreb, 1993, 318.

književne orijentacije u Boki Kotorskoj označio je – IVANA BONU BOLIRISA. On je s talijanskoga jezika preveo barokno djelo *Život Ozane*. Naime, služeći se izgubljenim latinskim spisom Ivana Bone Bolirisa, to je djelo na talijanski jezik preveo i objavio SERAFIN RAZZI (1531–1611) još 1592. godine. Razzi je, po svoj prilici, boravio u Kotoru 1589. godine u vrijeme dok je bio još živ kult Blažene Ozane. Nije utvrđeno kad je nastao prijevod na latinski jezik, *ali je nedvojbeno da se u njegovim rečenicama smjestio početak nove barokne faze književnosti u Boki u kojoj će od sada dominirati djela na hrvatskom jeziku*.⁵³ Omiljenu poetsku temu Blažene Ozane, pastirice koja je živjela u Kotoru u vrijeme turske opsade, njegovali su i drugi stvaraoci, poput Vicka Bolice Kokoljića (Kotor, druga polovina XVI – prva polovina XVII stoljeća), kotorski sudija koji je napisao u osmercu *Život Blažene Ozane*. U stvari, to je neka vrsta stihovnog baroknog prijevoda načinjena po stihovnim, tematskim, jezičkim i stilskim modelima baroknih pjesnika iz Dubrovnika i Dalmacije, a po svoj prilici Bolica je koristio, prema navodu Kolendića, *prvu petinu proznog životopisa blažene Ozane koju je na talijanskom napisao Racci*.⁵⁴ Istu temu dopjevavaju VICKO DUDAN (?–1703) i DOMINIK CECIĆ (?–1709). Splićanin Dudan svoje inspirativne trenutke veže za Kotor, obrađujući lik Blažene Ozane kao čudotvorne i mistične pastirice. Premda je njegov barokni spjev opširan i s puno detalja iz usmene predaje,⁵⁵ on je veoma bitan jer književno-istorijski uobličava tu omiljenu poetsku temu. Koterski dominikanac Cécić napisao je, po svoj prilici, samo podužu pjesmu *Čudesna Bl. Ozane Koterske* i to najvjerojatnije 1675. godine. Pokrenut emotivnim impulsom gubitka Ozanina pokorničkog kamena,⁵⁶ Cécić je u narodnom crkvenom osmercu opjevao pojedine Ozanine poduhvate poput onih *da je spasila Dubrovnik od kuge, izvadila iz ognja Vicka Bućinova, spasila od topljenja Tripa Grbičića, zaustavila kišu, pomogla nerotkinjama...*⁵⁷ Iako iz obilja nefunkcionalnih stihova te pjesme izrone poneki versi jače barokne snage poput „u

⁵³ Isto, 319. Slobodan Prosperov Novak u svojoj studiji književnosti Boke Koterske pristupa na sličan način kao i Miroslav Pantić, s tom razlikom što Pantić tu književnost smatra integralnim dijelom srpske, a Novak – hrvatske literature. Ovđe se nećemo šire zadržavati na tom tradicionalističkom modelu svojatanja autentično crnogorskoga kulturnoga naslijeđa. Čitaoca upućujemo na instruktivnu studiju Vojislava P. Nikčevića o tome problemu: Vojislav P. Nikčević, „Koterska biskupija u identifikaciji književnosti Boke Koterske“, u: *Boka Koterska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine – un des origines de l’heritage de la passion croate*, zbornik s V međunarodnog znanstvenog simpozijuma, Tivat, 3–7. Svibnja 2006, Tivat, 2006, str. 105–130.

⁵⁴ Citat preuzet od dr Radoslava Rotkovića „Pregled crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979, 606.

⁵⁵ U istom izvoru, 606, navodi se da Dudanov spjev o Blaženoj Ozani posедуje 301 strofu prema Bolićinih 77 i 12 stihova posvete.

⁵⁶ Isto, 696.

⁵⁷ Isto, 606.

koroblju od molitve zatvori se“. Cecićeve pjesme *pate od površne kronologije i olakog slaganja strofa, nabiranja vrlina i čuda, ali je i smisao ovih radova bio u upotrebljenoj vrijednosti*.⁵⁸

U sličnom žanru i tipološkom baroknom duhu pišu svoja djela i ovi autori: IVAN KRUŠALA (Perast, ? – 1735), doktor teoloških nauka i peraški župnik. Ispjevao je epski spjev *Peraški boj* na 15. V 1654. Po formi i dugom stihu spjev podsjeća na nešto kraću bugaršticu. Istorijsko vrijeme događaja označeno je na samom početku, a zbivanja se prikazuju veoma detaljno i hronološki. Njegov govor se toliko ne zasniva na mnogoznačju i asocijativnom zračenju metaforske barokne slike nego daleko više na izrazu objektivnih fakata koji se u međusobnoj sprezi konstituišu u govor povijesti. Takva struktura stilskog izraza presudno utiče na karakter samoga epa, tako da je on neuporedivo više ustihovani izvještaj o peraškom boju s određenim političkim idiologemima nego što je to prava poezija.⁵⁹ Među baroknim stvaraocima koji su, uz djela na stranim jezicima, najviše pisali na maternjem, „slovinskom“ jeziku spada jedan od najuglednijih ljudi svoga doba, Peraštanin i barski nadbiskup ANDRIJA ZMAJEVIĆ (1624–1694), porijeklom iz sela Vrbe s Njeguša. Bio je doktor teologije i filozofije, znameniti javni i kulturni djelatnik, mecena.⁶⁰ On je čak i crkveni sabor u Sv. Ćekli u Spiču držao na narodnome jeziku, a odluke su se potom prevodile na latinski. Pisao je latiničnim i ćiriličnim pismom, a u rukopisu mu je ostalo više djela: *Ljetopis crkveni*, koji je sam napisao na obadva spomenuta pisma i preveo na latinski jezik (objavljen tek nedavno zahvaljujući trudu dr Mata Pižurice), pjesma *Slovinskoj Dubravi* (Dubrovniku), pjesma u dijalogu *Svađa Lazarevih kćeri*, spjev *Peraški boj* 1654. godine, a skupljao je bugaršnice i druge lirske usmene (narodne) pjesme. Poslije pobjede Peraštana protiv Turaka dao je da se ureže natpis u kamenu na narodnome jeziku.

Emotivno potresen tragičnim dubrovačkim potresom 1667. godine, Zmajević je sačinio baroknu polimetrijsku poemu *Slovinska Dubrava*. Po jeziku i sadržaju poema je *inspirirana dubrovačkom baroknom književnom školom*⁶¹ u čijoj se strukturi prepliću dva harmonijska jezgra: deskriptivni doživljaj mirnog jutra u kojem se ne očekuje tragični doživljaj, impresivna slika potresa i apologetski doživljaj Dubrovnika, njegove prošlosti i slave, a

⁵⁸ Isto, 607. O kultu Blažene Ozane u bokokotorskoj književnosti detaljnije vidi u studiji Gracije Brajkovića i Miloša Miloševića „Blažena Ozana u bokeljskim spjevovima“, cit. antologija Slobodana Prosperova Novaka, 333–334.

⁵⁹ Krušalina pjesma pjevala se svake godine 22. jula u tradicionalnom pohodu na Gospi od Škrpjela, a melodija muzički obrađena i danas se čuje u narodu.

⁶⁰ Andrija Zmajević je novčanim sredstvima podupirao sve važnije kulturne poduhvate, između ostalog i Kokoljino slikarstvo u Gospi od Škrpjela.

⁶¹ Slobodan Prosperov Novak, 320.

konačno i izuzetne književne veličine: *Moj slavni perivoj / U kojemu vile / Tanac radosni svoj / Zorom su vodile / Tužno izdiše...* Uz Zmajevića veže se i ime pjesnika VICKA SKURA (1645–1689). Pisao je pjesme na narodnome jeziku inspirisane slavom A. Zmajevića. Posebno se versifikacijom i idejom slavenstva ističe njegova pjesma *Zavidnost predobivena od slave*. Tom baroknom krugu treba pribrojiti i ove stvaraoce: NIKA LUKOVIĆA (Prčanj, 1650–1728), sveštenika i kulturnog djelatnika. Pisao je i prevodio liturgijsku baroknu književnost. Poznata mu je božićna pjesma *Spomeni se od spasenja*, a po motivima iz Ariostova *Bijesnog Rolanda* ispjevao je baroknu epsku pjesmu u osmercu *Razgovor kraljice Lidije iz pakla. Malo Lukovićevo djelo privuklo je pažnju povjesničara književnosti iako je bila posrijedi obična vježba jednog prčanskog svećenika...*⁶² MATIJU ZMAJEVIĆA (Perast, 1680 – Tavrovo, 1736), brata nadbiskupa V. Zmajevića, koji je zbog ubistva ostatak života morao provesti u progonstvu u Rusiji. Tamo je postao admiral ruske flote. Pisao je baroknu epistolarnu prozu, a sačuvan je i njegov spis u kojem se bavi detaljnim opisom peraškog karnevala i *jedan je od najzanimljivijih kazališnih dokumenata svoga vremena*,⁶³ ANTUNA KOJOVIĆA (Budva, 1751–1845), učitelja Stefana M. Ljubiše, doktora teologije i vikara budvanske biskupije, pristalice ideja Francuske revolucije. Napisao je 22 pjesme na narodnom i tri na talijanskom jeziku u zbirci *Rime slovinske po govorenju iz Budve i njezine deržave zgođe*, dvije karnevalsko-barokne komedije i na talijanskom jeziku *Budvanske anale*⁶⁴; MIROSLAV ZANOVIĆ (Venecija, 1761 – Kotor, 1834), Budvanin, rođeni brat nadasve čuvenog kosmopolite i avanturiste Stefana Zanovića. Miroslav je književnom nasljeđu Boke Kotorske ostavio barokno djelo na narodnome jeziku *Misli i popijevke* (oko 1785);⁶⁵ *Naravski razum* (oko 1785); IVAN ANTUN NENADIĆ (Perast, 1723–1784), doktor crkvenoga prava, graditelj i paroh prelijepe barokne crkvice Sv. Stasija u Dobroti u kojoj je i sahranjen, generalni vikar kotorskog biskupa i član kotorskog kaptola. Bio je pjesnik i dramski pisac, a pisao je i prevodio teološka djela: *Put križa* (1757), *Šambek satarisan* (Venecija 1757), *Nauk kristjanski* (1768), *Pjesmu o oslobođenju udovice Krila Cvjetkovića, Peraštanina, iz dvora paše skadarskoga*, baroknu dramu *Bogoljubno prikazanje muke Jezusove*, pisao o razlikama između bokeljskoga i dubrovačkoga mjesnog govornog idioma, zalagao se za fonetski način pisanja (*da se lašnje može štjeti kako se govori, i da*

⁶² Isto, 328.

⁶³ Isto, 324.

⁶⁴ Predgovor dr Slavka Mijuškovića u knjizi: Antun Kojović, *Moje doba* (iz memoara, dnevnika i stihova), izbor, prijevodi i komentari dr Slavko Mijušković, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1969.

⁶⁵ Radoslav Rotković, „Misli i popijevka Miroslava Zanovića (s izborom njegove poezije na narodnom jeziku)“, *Stvaranje*, br. 6, Titograd, 1978.

se izgovara onako kako se štije) – i time postao dalekim prethodnikom Vuka S. Karadžića, iliraca i vukovaca.

Literarno stvaralaštvo barokne književne formacije domaćih književnih poslanika XVII i XVIII vijeka u bokokotorskom korpusu imponuje žanrovskom plodotvornošću, iznimnom angažovanošću i raznovrsnošću sadržaja. No, bez obzira na brojnost autora i njihovih tvorevina koji su u ovom sinetičkom prikazu obuhvaćeni, među stvaraocima posebno se literarnim opusom mogu izdvojiti samo pojedinci koji bi mogli biti predmetom zasebnoga književno-istorijskog i estetskog proučavanja. Njih je, velikim dijelom, obradio monografski u posebnoj i nadasve vrijednoj knjizi Radoslav Rotkovića *Crnogorsko književno nasljeđe* (1976).⁶⁶ Drugim riječima, iako smo temu ove studije naznačili u širokom vremenskom rasponu, s brojnim književnim stvaraocima i pojavama, pokušaćemo književnoistorijski, analitički i sintetički sagledati (koliko je to moguće) prvjenstveno književni život stvaralaca bokokotorskog književnog kruga – pjesnika i pripovjedača koji na neki način svi zajedno, svojim tematsko-motivskim i leksičko-semantičkim rasponima izraza, čine autentičnu i homogenu literarnu cjelinu. Dakle, bez obzira na opseg, tj. kvantitet opusa baroknih stvaralaca toga dugog razdoblja, njihovo književno djelo čini jedan izuzetni literarni život, duhovnu klimu i stvaralačke pokušaje da se u sjenci majstora barokne riječi zapadnoevropskoga književnog kruga i susjedne dubrovačko-dalmatinske regije, tvorački iskažu, sa željom da odraze sebe i svoje vrijeme osebuju formom i kitnjastim jezikom. Otuda ova tema, sagledana u tom kontekstu i shvaćena u tom svijetlu, ima svoju naučnu i književnoistorijsku utemeljenost, opravdanost, bez obzira na umjetnički doseg i raznovrsnost baroknih tema, motiva i oblika tih stvaralaca. U sažetom iskazu mogli bismo reći: cjelokupno je barokno književno stvaralaštvo u bokokotorskom arealu bilo u znaku magistralnih protivrječnosti, sadržanih u dihotomijama kao što su: život i smrt, prolaznost i vječnost, hedonističkom uživanju u ovozemaljskom životu i čežnjom za „onozemnom“ srećom. Ona je svojim prećerivanjem u oblasti jezika i stila, protivrječnostima između sredstava i cilja, materije i forme, izazivala dojmove čudesnog, bizarnog i apartnog. U baroknim literarnim tvorevinama toga korpusa često su prisutne refleksije i apstrakcije, zvonjava riječi, ponekad isprazni patos i apologija iza koje često ne stoje adekvatni estetski literarni sadržaji. Barok se u bokokotorskome arealu najčešće iskazuje u poeziji i poetskoj crkvenoj drami koja je u suštini učena, dvorska i manastirska, kitnjasta, nerijetko visokoparna i pompezno udešena.

⁶⁶ Radoslav Rotković, *Crnogorsko književno nasljeđe I*, NIO „Pobjeda“, Titograd 1976. U njoj je temeljito obrađena književnost dukljansko-zetskoga perioda (IX–XII vijeka), stvaralački likovi humaniste Ljudevita Paskovića Kotoranina, Ivana Antanu Nenadića, djelo Antuna Kojovića i njegova savremenika Vuka Vrčevića.

Najveće domete ta je literatura, ipak, dosegla u raznovrsnoj leksici, odnosno na planu jezičko-stilskih karakteristika i semantičkih nijansi.⁶⁷

I površnim raščlanjivanjem poetike pojedinih djela iz kruga bokokotorskih pisaca baroknoga književnog smjera može se s lakoćom utvrditi da je barok genotipno izrastao ne samo na bazi stalnih kulturnih kontakata, dodira i veza s talijanskim tipom baroka, već daleko više i s onim barokno-estetičkim duhom koji je bujno egzistirao u susjednom Dubrovniku te u široj dalmatinskoj književnoj regiji. Poblje kazano, iz zapadnoevropskih zemalja (Italije, Španije), a posebno iz Dubrovnika i cijele dalmatinske regije, neprestanim kulturnim kontaktima, stalnim susretima i dodirima, barokni modaliteti, zajedno s razvijenim prethodnim romanskim elementima, prenosili su se u bokokotorski mediteranski korpus. Tim putevima i stvaralačim procesima, više ili manje svjestno, elementi talijanskog baroka, kao i tematsko-motivski i jezičko-stilski modeli pjesništva iz susjedne dubrovačko-dalmatinske regije, pronicaće u sve literarne vrste u Boki Kotorskoj. Takav komunikacijski proces literarnih tema i motiva u Boki ponajprije treba sagledati u širem horizontu odgovarajućih paralela, analogija i potvrda iz istog doba u susjednome dubrovačko-dalmatinskom standardnom jeziku. Naime, u istorijskoj je lingvistici još ranije utvrđeno da je zapravo *bujna književna djelatnost u Dubrovniku od druge polovice 15. do kraja 18. stoljeća izradila izražajni književni jezik, koji nije bio puki prijenos štokavskog narodnog dijalekta u književnost, nego oplemenjeni književni izraz i za poeziju i za prozu. Bio je to u velikom stupnju normiran književni jezik, koji je svojom normom djelovao i preko granice svoga područja (...)*. Poblje, isti autor kaže: *bokeljska humanistička, renesansna i barokna književna djelatnost razvijala se pod dubrovačkim i dalmatinskim utjecajima, na latinskom, talijanskom i narodnom jeziku*.⁶⁸ Izrazitu bliskost u pogledu načina standardizacije književnoga jezika u Boki Kotorskoj i s njim graničnog dubrovačkog standardnog jezika potkrepljuje i sud dvojice lingvista: *Interesantno je da dubrovački književni jezik, jezik daleko najbogatije i umjetnički najsavremenije književne republike na slovenskom jugu, ostaje dugo bez gramatike i rječnika, dakle nekodifikovan. Takvo stanje traje sve do XVIII vijeka...* No i pored toga oskudnog rada na kodifikaciji, jezik dubrovačke književnosti, zahvaljujući nizu talentovanih umjetnika riječi, kao i bliskosti književnog i narodnog izraza, ima sve oblike stabilnoga književnog standarda.⁶⁹

I da zaključimo: ako se stilskim formacijama i periodima humanizma i renesanse, baroka i prosvjetiteljstva približimo tako da svojim ozračjem obu-

⁶⁷ Up. citiranu studiju Vojislava Nikčevića.

⁶⁸ D(alibor) B(rozović), *Crnogorci – jezik, Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Crn-Đ, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984, 60.

⁶⁹ Dr Radoje Simić i dr Brislav Ostojić, *Osnovi fonologije srpskohrvatskoga književnog jezika*, Univerzitet „Veljko Vlahović“ u Titogradu, NIO Pobjeda, Titograd, 1981, 28–29.

hvatimo ne samo predstavnike bokokotorskoga areala, već i sve ono što je činilo stvarni i svakodnevni život i duh umjetnosti na širem mediteranskom (dubrovačko-dalmatinskom i evropskom književnom kontekstu), tek tada će nam se umjetnički mozaik u Boki i susjednoj Hrvatskoj pojaviti pred očima, u svom sveobuhvatnom bogatstvu, žanrovskoj razgranatosti i međusobnoj isprepletenosti. U takvome širokom horizontu čak i oni književni vrhovi s mediteranskog juga (A. Zmajević, I. Gundulić, Dž. B. Vučićević, Dž. Palmotić), neće izgubiti ništa od svojih književnih visina, već će naprotiv izgubiti mnogo više od svoje usamljenosti, samoniklosti i nepristupačnosti.⁷⁰

Literatura

- B(rozović), D(alibor), *Crnogorci – jezik, Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Crn-Đ, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1984.
- Banjević, Branko, „Prirodni putevi ka sintezi“, *Stvaranje*, br. 12, Titograd, 1974.
- Brajković, Gracija & Milošević, Miloš, „Blažena Ozana u bokeljskim spjevovima“, u: *Stara književnost Boke*, priredili Ivo Banac, Slobodan Prosperov Novak & Branko Zbutega, „Slon“, Zagreb, 1993.
- *Celokupna dela P.P. Njegoša*, knjiga druga, Prosveta, Beograd, 1953.
- *Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša*, knjiga šesta, III izdanje, Beograd, 1974.
- Ćorović, Vladimir, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, 1933.
- Dragičević, Risto J., „Veze Zete – Crne Gore sa jadranskim primorjem“, *Zapisi*, knj. XIII, sv. 3, 4, 5, Cetinje, 1935.
- Dragović, Marko, *Istorija Crne Gore, I dio*, Podgorica, 1935.
- Đorđević, Vladan, *Evropa i Crna Gora*, Beograd, 1912.
- Karadžić, Vuk, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd, Srpska književna zadruka, 1929.
- Kojović, Antun, *Moje doba* (iz memoara, dnevnika i stihova), izbor, prijevodi i komentari dr Slavko Mijušković, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1969.
- Kovačević, Jovan, „Srednjovjekovni epigrafski spomenici Boke Kotorske“, *Spomenik SAN*, Beograd, 1953.

⁷⁰ Milorad Nikčević, „Barokna književnost bokokotorskog korpusa i njezini tematsko-motivski dodiri sa slavonskim barokom“, *Ključevi raja (Hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća)*, Zbornik priredila Julijana Matanović, Meandar, Zagreb, 1995, 281–293.

- Majkov, A., *Istorija srpskog naroda* (prevod Đura Daničića), Beograd, 1876.
- Mijušković, Slavko, „Njegoš i Boka“, *Istorijski zapisi*, god. XVI, knj. XX, sv. 3, Titograd, 1963.
- Nikčević, Milorad, „Barokna književnost bokokotorskog korpusa i njezini tematsko-motivski dodiri sa slavonskom barokom“, *Cljučevi raja (Hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća)*, Zbornik priredila Julijana Matanović, Meandar, Zagreb, 1995.
- Nikčević, Milorad, „Jagićevo izdanje Marijinskog jevanđelja (Berlin, 1883)“, *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa o Vatroslavu Jagiću* (književnom kritičaru i filologu). (Internacionales Symposium über Vatroslav Jagić) Beč, 1. listopada 2005, Varaždin 13–15. listopada 2005, Zagreb 2005.
- Nikčević, Milorad, „Književnost Boke Kotorske u svjetlosti pokršćavanja dukljanskih Slavena/littérature de Boka kotorska à lalumière de la christianisation des slaves du sud“, V. međunarodni znanstveni simpozij: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka kotorska - jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 3–7. svibnja 2006.
- Nikčević, Milorad, „Samobitnost crnogorske kulture, civilizacije i književnosti kao duhovnih tekovina 'malog' naroda“, u: *Književna približavanja* (Rasprave / eseji / prikazi), CKD & drugi, Osijek, 2001.
- Nikčević, Milorad, „Stavovi i koncepcije u Nacrtu Enciklopedije Crne Gore“, u: *Književna približavanja* (Rasprave/eseji/prikazi), CKD & drugi, Osijek, 2001.
- Nikčević, Milorad, *Komparativna filološka odmjeravanja*, Cetinje – Osijek, 2006.
- Nikčević, Vojislav, „Književne starine Boke i mogućnost njihove valorizacije“, *Boka*, br. 18, Herceg Novi, 1986.
- Nikčević, Vojislav P., „Kotorska biskupija u identifikaciji književnosti Boke Kotorske“, V. međunarodni znanstveni simpozij: *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture. Boka kotorska - jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, Tivat, 3–7. svibnja, Tivat, 2006.
- Nikčević, Vojislav, „Crnogorski pravoslavni skriptorijumi“, *Arhivski zapisi*, br. 1–2, Cetinje, 1996.
- Nikčević, Vojislav P., *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje, 1997.
- Nikčević, Vojislav P., *Istorija crnogorske književnosti (od početaka pismenosti do XIII vijeka)*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.

- Nikčević, Vojislav, „Crnogorske bugarštice“, predgovor u istoimenoj antologiji, biblioteka „Luča“, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1979.
- Nikčević, Vojislav, „Jezički i književni značaj crkava i manstira u području Skadarskog jezera u Dukljanskom periodu“, *Skadarsko jezero*, CANU, knjiga 9, Titograd, 1983.
- Nikčević, Vojislav, „Periodizacija stare crnogorske književnosti“, u *Zborniku radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta u Nikšiću*, Nikšić, 1982.
- Nikčević, Vojislav, *Crnogorski jezik (geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije)*, Tom I (od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993.
- Novak, Slobodan Prosperov, „Stari pisci hrvatski iz Kotora, Perasta, Dobrote, Prčnja i Budve“, u: *Stara književnost Boke*, priredili Ivo Banac, Slobodan Prosperov Novak & Branko Zbutega, „Slon“, Zagreb, 1993.
- Oreb, Marin, „Ivan Karpin, Povijest Mongola, koje nazivamo i tartarima“, *Starine JAZU*, knj. 56, Zagreb, 1975.
- Orović, Savo, „Epska tradicija Boke kotorske“, u *Zborniku Rad XVI kongresa SUFJ u Igalu 1969. godine*, Cetinje, 1978.
- Pantić, Miroslav, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1990.
- Pavićević, Branko, „Osnivač moderne crnogorske proze“, *Stvaranje*, br. 6, Titograd, 1976.
- Petrović Njegoš, Petar I, *Poslanice Crnogorcima, Brđanima, i Primorcima*, izd. II, za štampu priredio Dušan D. Vuksan, Cetinjsko istorijsko društvo, Cetinje, 1935.
- Petrović, Petar I, *Freske na kamenu*, Grafički zavod, Biblioteka „Luča“, Titograd, 1965.
- Popović, Đorđe, *Istorija Crne Gore*, Beograd, 1896.
- „Prepiska mitropolita Vasilija, mitropolita Save i crnogorskih vladara 1752–1759“, *Spomenik*, LXXXVIII, Drugi razred 69, SKA, Beograd, 1938.
- Rotković, Radoslav, „Misli i popijevka Miroslava Zanovića (s izborom njegove poezije na narodnom jeziku)“, *Stvaranje*, br. 6, Titograd, 1978.
- Rotković, Radoslav, „Pregled crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918“, *Stvaranje*, br. 4, Titograd, 1979.
- Rotković, Radoslav, *Crnogorsko književno nasljeđe I*, NIO „Pobjeda“, Titograd 1976.

Milorad NIKČEVIĆ

- Simić, Radoje & Ostojić, Branislav, *Osnovi fonologije srpskohrvatskoga književnog jezika*, Univerzitet „Veljko Vlahović“ u Titogradu, NIO „Pobjeda“, Titograd, 1981.
- Stanojević, Stanoje, *Naši vladari*, Beograd, 1927.
- Stanojević, Stanoje, *Istorija srpskog naroda*, Beograd, 1920.
- Vlačić, Ljubo, „Vladika Rade po spisima tajne arhive namjesništva dalmatinskog“, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. VII, sv. 1–2, Beograd, 1927.
- Vlačić, Ljubo, „Zabrana svečanog dočeka Njegoša u Dalmaciji na povratku iz Rusije“, *Zapisi*, I, Cetinje 1930.
- Vujošević, Rajka, „Skriptorij Skadarskog jezera“, *Skadarsko jezero*, CANU, knj. 9, Titograd, 1983.
- *Zbornik sudskih zakona... za Kraljevinu Crnu Goru*, Cetinje, 1912.
- Zuković, Ljubomir, „Kanjoš Macedonović je istorijska ličnost“, *Pobjeda*, Titograd, 12. novembra 1977.
- Živković, Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka)*, Cetinje, 1989.

Milorad NIKČEVIĆ

UNITY OF SPACE AND SPIRITUAL HOMELAND OF MONTENEGRO AND THE BAY OF KOTOR

In this paper the author points to the centuries-old connection between the Bay of Kotor and its hinterland. Montenegro and its coast are historically linked with unbreakable threads. The author outlines the historical, sociological, cultural, linguistic and ethnic characteristics of these links, emphasizing the historical unity of the territory of Montenegro and the Bay of Kotor. The article provides an overview of the development of culture, art and especially literature in the Bay of Kotor in the periods of Humanism and the Renaissance and the Baroque and the Enlightenment.

Key words: *Bay of Kotor, Montenegrin literature, history of literature, Humanism, Renaissance, Baroque, Enlightenment*